

UOT 37.0

Cəmilə Vaqif qızı Kərimova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi*

**AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏ
EKOLOJİ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ**

Джамиля Вагиф гызы Керимова

*преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Колледжа при
Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете*

**ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
В ИСТОРИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Jamila Vagif Karimova

*teacher at Azerbaijan State Pedagogical College
of the Azerbaijan State Pedagogical University*

**ISSUES OF ECOLOGICAL EDUCATION IN THE HISTORY OF PEDAGOGICAL
THOUGHT IN AZERBAIJAN**

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində ekoloji tərbiyə məsələlərindən bəhs olunur. “Qurani-Kərim”in müvafiq ayələrində, eyni zamanda, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikirlərində də ekoloji tərbiyə məsələləri barədə danışılır. Həmin mütəfəkkirlərin əsərlərinin təhlili də məqalədə qeyd edilir.

Açar sözlər: *ekologiya, təlim, təhsil, inkişaf, ekoloji tərbiyə*

Резюме. В статье рассматриваются вопросы экологического воспитания в истории азербайджанской педагогической мысли. Повествуется о соответствующих аятах Священного Корана, а также обсуждаются вопросы экологического воспитания в суждениях азербайджанских мыслителей. В статье также упоминается анализ произведений этих мыслителей.

Ключевые слова: *экология, обучение, образование, развитие, экологическое воспитание*

Summary. The article deals with issues of environmental education in the history of Azerbaijani pedagogical thought. In the relevant verses of the Holy Quran, at the same time, in the opinions of Azerbaijani thinkers, issues of environmental education are discussed. The analysis of the works of those thinkers is also mentioned in the article.

Key words: *ecology, training, education, development, environmental education.*

Ekologiya, ekoloji tərbiyə ifadələrini, demək olar ki, hər gün eşidirik. Bu baxımdan həmin ifadələr istər dini mənbələrdə, istərsə də mütəfəkkir və pedaqoqların əsərlərində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Müqəddəs kitabımız “Quran”ın müvafiq ayələrindən görürük ki, Böyük Yaradan Yer üzünü insanlar üçün yaradıb, onu bitki örtüyü ilə örtüb, su və müxtəlif qidalarla təmin edib. Yerin altını da, üstünü də insanlar üçün zəruri,

həyatı əhəmiyyətli nemətlərlə zənginləşdirib. Növbənöv taxıl məhsulları, meyvələr, dərman bitkiləri, güllər, çiçəklər, ev heyvanları, quşlar, balıqlar – hamısı insanlar üçündür. Sayı-hesabı bilinməyən bu nemətlərin ən kiçik zərrəsinin də Yaradan yanında hesabı var.

Dini etiqada görə, külli kainatda nə varsa hamısı, o cümlədən, ağaclar, otlar, heyvanat Böyük Yaradanı təsbih etməkdədir (anmaqdadır). Bir ağac kəsən insan Ulu Xalığı zikr edənin biri-

ni azaltmış olur və günaha batır. Bir ağac əkən insan isə tam onun əksini edir və savab qazanır. Axı yer üzünü Allah-taalanın insanlara yaşayış yeri olaraq bəxş etdiyi ən gözəl hədiyyədir. “O Allah ki, sizin üçün yer üzünü döşədi, göyü isə tavan yaratdı, göydən yağmur endirdi və onun vasitəsilə müxtəlif meyvələrdən ruzilər yetişdirdi”. (“Əl Bəqərə”, ayə 22). Dini etiqada görə, həm də heyvanlara zülm etmək günahdır. Heç bir heyvan insan qədər zülmkar və kobud deyil. Dindən danışmışkən, mövzu ilə bağlı İslam Peyğəmbərinin (s) kəlamlarına diqqət yetirək.

Peyğəmbər əleyhissəlam, həmçinin buyurmuşdur: “Yararsız qalmış bir yeri cana gətirən adam bəri başdan savab qazanmış olur”; “Bir adamın basdırdığı ağac nə qədər meyvə verərsə, o adam o qədər savab qazanır”; “Yolun ortasına düşmüş bir daşı götürüb kənara atan, yolu sahmana salan adam savab qazanar”; “Kim daşqınların, sel sularının qarşısını alırsa, yaxud yanğınları söndürsə, şəhidlərin qazandığı savab qədər savab qazanır”; “Bir müsəlman bir şey əksə, əkdirdi şeyin məhsulundan bir quş, bir insan, yaxud bir heyvan yesə, o, həmin adamın ehsanıdır”; “Allah deyir ki, məndən rəhm istəyirsinizsə, bütün yaratdıqlarıma acıyın”; “Ziyan verən canlılardan başqa hər hansı bir canlıni öldürmək qadağandır”; “Heyvana əziyyət verməyi qadağan edirəm”; “Tanrı lənət eləsin bir heyvana əziyyət verənə”; “Hətta bir sərçənin başının kəsilməsinə acıyan, həmin sərçəyə yazdığı gələn adama Allah qiyamət günü acıyar”; “Allah lənət eləsin ağac kəsənə”.

Su, hava, qida nemətləri və bütün hər şey insanlara çatacaq qədər yaradılıb. Bu barədə “Məryəm” surəsinin 99-cu ayəsində deyilir: “And olsun ki, Allah onları (bütün yaratdıqlarını) hesablamış və təkrar-təkrar saymışdır”. İnsanların borcu həmin nemətləri qorumaq və ondan düzgün istifadə etməkdir. Lakin “Qurani-Kərim”də buyurulduğu kimi, insan nankor olduğundan hər zaman səhlənkarlığa yol vermiş və verməkdədir. Bu gün yer üzünü ilkinliyini itirmişdir. Dəniz və quru çirklənmiş, qidalarda təbii-likdən çıxmış, hava zəhərlənmiş, ozon qatı dəşilmişdir.

İnsanların var-dövlətə olan hərisliyi onun düzgün olmayan əməlləri törətməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, insan qlobal istiləşmə, bitki örtüyünün məhv olması, Qırmızı kitaba düşən

heyvanların nəslinin kəsilməsi və müxtəlif xəstəliklər ilə qarşı-qarşıyadır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, bunlar məhz insan əməyinin nəticəsidir. Ekologiya elmi də məhz bu səbəbdən yaranmışdır.

Müasir dövrdə ekologiya dedikdə, ətraf mühitin – torpağın, suyun, havanın çirklənmədən qorunması və təmiz saxlanması başa düşülür.

“Elmi araşdırmalar onu göstərir ki, əgər insanlar, dövlətlər təbii fəlakətlərin (tufan, sel, qasırğa, isti külək, daşqınlar, yanğınlar və s.) yaranmasına səbəb olan qaz emissiyalarının azaldılması ilə bağlı lazımi və effektiv tədbirlər görməsə 21-ci yüzillikdə dünyanın illik orta temperaturu ən azı 3 dərəcə yüksələ bilər. Bunun ağır nəticələrini təsəvvür etmək isə o qədər də çətin deyil. Bu gün Çin dövləti emissiya üzrə dünya lideridir. Bu sahə üzrə bir statistikanı diqqətə çatdırmaq tam yerinə düşər. Belə ki, 2019-cu ilin məlumatlarına görə, karbon dioksid ekvivalentində qlobal istixana emissiyalarında ilk 5 ölkə liderdir. Çin – 28%, ABŞ – 15%, Hindistan – 7%, Rusiya – 5%, Yaponiya – 3%. Hesablamalara görə, Azərbaycanın payı 0.15%-dir” (1).

Qeyd etməliyik ki, ekologiya XX əsrin elmidir. Yəni bu əsrdə kütləvi hal almış ekoloji böhran – kütləvi qırğın silahlarının hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi, kosmik uçuşlar, atom-nüvə reaktorları, kimya zavodları və kimyəvi məhsullar, sənayenin inkişafı naminə təbiətə təcavüz, meşələrin qırılması, çayların istiqamətinin dəyişdirilməsi, dağların partladılması, müharibələr və s. bu elmin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, pedaqogika elmində “ekoloji tərbiyə” məfhumu yaranmış və böyüməkdə olan nəslin ekoloji tərbiyəsi aktual problemə çevrilmişdir.

Təlim və tərbiyə ilə bağlı elə bir incəlik yoxdur ki, xalqın diqqətindən kənar qalsın, o cümlədən ekoloji tərbiyə. Neçə əsr bundan əvvəl xalq insanın yer üzərində qalib-qalmaqalının ekologiyadan asılı olduğunu duyub dərk etmiş və bu barədə tövsiyələrini vermişdir. Halbuki o zaman təbiətə indiki kütləvi təcavüz yox idi.

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində də bir çox mütəfəkkirlər təbiət, ekoloji tərbiyə barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Nizami Gəncəvi insan və onun şəxsiyyəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, insanı yer üzünün ən qüdrətli varlığı hesab etmişdir.

O, elmləri dörd qrupa bölür: 1) insanı öyrənən elmlər; 2) heyvan – bitkiləri öyrənən elmlər; 3) dağı - torpağı, yeraltı sərvətləri (yəni cansız aləmi) öyrənən elmlər; 4) hərbi elmlər.

Nizami qəhrəmanlarının həyat tərzinə uyğun olaraq təbiət təsvirinə, suya, havaya, günəşə, aya, ulduzlara xüsusi diqqət yetirmişdir. O, insanları təbiətin gözəlliyini qorumağa, təmiz suyun, təmiz havanın qədrini bilməyə çağırır. O, əsərlərində müxtəlif güllərin, çiçəklərin, ayın, günəşin gözəlliyindən danışır. O, flora və faunanın qorunmasının, təbiətin simmetriyasının gözənlənməsini zəruri sayır. Su, hava təmiz olmalıdır, su həyatdır, su hər şeyə tərəvət verir, hər şeyi təmizləyir.

Nizami Roma təbiətşünası Vəlinasın dili ilə deyir ki, təbiətdəki hər şey dörd ünsürdən – od, su, torpaq, havadan asılıdır. Ona görə də Nizami dörd ünsürə qayğı ilə yanaşmağı tövsiyə edir. Onun qəhrəmanları əkib-biçməyə, bağ salmağa, yaşıllıq yaratmağa xüsusi əhəmiyyət verirlər.

“Nizaminin yaradıcılığında ətraf mühit məsələlərinin təqdimi və təhlili o qədər elmi şəkildə verilib ki, müəllifə təbiəti əla mənimsəmiş və onun qayğısına qalan alim kimi yaşamağı olursan. O, canlı orqanizmlərə təsir edən faktorları dəqiqliklə çatdırır. Məsələn, orqanizmi təbiətdə əhatə edən və ona təsir göstərən elementləri verməklə ekoloji amilləri göstərmiş olur.

Əncirin budağı bomboş qalardı yayda,

Ənciryeyən olsaydı, bütün quşlar dünyada” (2).

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında da elm, təhsil məsələləri ilə yanaşı, təbiət motivləri də özünəməxsus yer tutur.

“Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də təbiət təsvirlərindən məharətlə istifadə etməsidir.

Bizi əhatə edən dünya, yer, göy, ay, ulduz, gül-çiçək, bir sözlə, təbiətin min bir əsrarəngiz gözəlliyi onun lirikasının ilham və mövzu mənbəyidir. Təbiət təsviri, peyzaj Füzuli lirikasında məqsəd və vasitədir.

Baharın təsviri, təbiətin oyanması, güllərin açması, bülbüllərin oxuması Füzuli şeirində bədii-poetik qayə kəsb edir. Şərq şeirincə baharla bağlı işlənən bu cür təbiət təsvirlərinə bahariyyələr deyilir (3).

Mirzə Ələkbər Sabir gənc nəslin tərbiyəsində və onun dünyagörüşünün formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının böyük rolunu görmüş, bu məqsədlə də balalarımız üçün bir neçə şeirlər, təmsillər, nəsihətlər, mənzum hekayələr yazmışdır.

Sabirin istər təbiət, istərsə cəmiyyət və adi məişət hadisələrinə aid yazılmış şeirləri nəinki uşaqlara həyatı və təbiəti sevdindir. “Cütçü”, “Yaz günləri”, “Uşaq və buz” və s. şeirləri onun uşaqların tərbiyəsində dərin münasibətinin parlaq ifadəsidir.

Abbas Səhhət fiziki tərbiyə işində təbiətə, onun gözəlliyinə, suya, təmiz havaya, günəş işığına böyük əhəmiyyət verir, bir həkim kimi insanların sağlamlığında onların böyük rolunu səmimi bir qələmlə tərənnüm edir, sözlə təbiətin tablosunu yaradırdı.

Təbiət sağlamlığın mənbəyidir. Uşaqların hələ kiçik yaşlarından belə bir mənbə ilə təmasda olmalarını zəruri sayan A. Səhhət təbiəti rəngarəng boyalarla təsvir edirdi. Bu baxımdan onun “Yaz”, “Yay”, “Qış”, “Yay səhəri”, “Payız çağında”, “Köç”, “Əkinçi nəğməsi”, “İlk bahar” və s. şeirlərinin hər biri gözəl rəsm əsəridir.

12 misralıq “Yaz” şeirində yazın bir çox əlamətləri öz əksini tapmışdır: yazda gecə-gündüzün bərabər olması, havaların istiləşməsi, qarların əriyib çaylara tökülməsi, çayların daşması, quşların isti ölkələrə qayıtması uşağın başa düşəcəyi şeir dili ilə təsvir olunur. “İlk bahar” şeirində yazın digər əlamətləri də (havanın tutulub-açılması, yağmurlu olması, isti küləklərin əsməsi, ağacların yarpaqlanması, çəmənin göyerməsi və s.) göstərilir.

“Yay” şeirində uşaqlar yay fəslinin əlamətləri ilə (havanın istiləşməsi, quş və heyvanların kölgəyə çəkilməsi, meyvələrin yetişməsi, taxılın biçilməsi və s.) tanış olurlar.

“Yaz” və “İlk bahar” şeirlərini əzbərləmək mümkün olduğu halda, “Yay” şeirinin uşaqlara oxunması münasibdir. Bu şeirlərin məzmunundan məktəbəhazırlıq qrupu uşaqlarının rəsm məşğələlərində təbiət lövhələri çəkmələri üçün də istifadə edilə bilər.

“Güllərin bəhsi” alleqoriyasında uşaqlar qızılgülün xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. “Bağça” şeiri uşaqları bağ-bostanla, onların məhsulları ilə şən bir şəraitdə tanış edir.

Abdulla Şaiqin də ədəbi irsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün zəngin material

verir. Onun bir çox şeirlərindən uşaqların təbiətlə tanışlığı və nitq inkişafı üçün müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar. Məlum olduğu kimi, təbiət həyata təzəcə göz açan, ona yenicə bələdləşən körpə uşaqlar üçün sirli bir aləmdir. “Bu nədir?” refleksinin təsiri ilə uşaq bu aləmi öyrənməyə can atır. Quşlar, heyvanlar, bitkilər aləmi, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyi uşağı özünə cəlb edir. Təbiət uşaq üçün təkcə estetik zövq mənbəyi deyil, həm də idrak mənbəyidir. Təbiətlə tanışlıq uşaqların həyatı təsəvvürlərini genişləndirir, onlarda düzgün dünyagörüşünün formalaşmasına kömək göstərir.

Uşaqların təbiətlə tanışlığında bədii ədəbiyyatın əvəzəlməz rolunu duyan A. Şaiq təbiəti tərənnüm etmiş, onlara fəsillər, heyvanlar, quşlar, bitkilər, təbiət hadisələri haqqında sadə şəkildə məlumat verməyə çalışmışdır. Onun bir çox şeirləri (“Bahar”, “Payız”, “Payız gecəsi”, “Qışın nəğməsi” və s.) balacaları ilin fəsilləri ilə tanış edir. Bu şeirləri uşaq bağçasının böyük və məktəbhazırlıq qruplarında oxumaq və qismən əzbərlətmək məsləhətdir.

A. Şaiqin bitki və heyvanlara dair lirik şeirləri uşaqları mədəni və yabani bitkilər, vəhşi və ev heyvanlarının həyat tərziləri ilə tanış edir. O, uşaqları bitkilərə, heyvan və quşlara qayğı ilə yanaşmağa çağırırdı. Şairin “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Qızılgül”, “Zanbaq” kimi şeirləri uşaqları gül və çiçəklərlə tanış etmək cəhətdən maraqlıdır.

“Qərənfil” şeirində uşaqlar qərənfilin çəhrayı, ağ, qırmızı, sarı rəngdə, həm də yaşıl saplaqlı olduğunu öyrənirlər. “Bənövşə” şeirində uşaqlar az ömürlü, gözəl ətirli, boynu bükük bənövşə ilə tanış olurlar. “Qızılgül” şeirində yaşıl

belli, qızıl telli, ətri hər yanı tutan, süfrələrin bəzəyi olan qızılgül uşaqların gözü qarşısında canlanır. “Zanbaq” şeirində isə şair balaca oxucuları ağ ipəyə oxşayan, gümüş kimi parıldayan, ətrafa ətir saçan zanbaqla tanış edir. Şair kiçik lirik lövhələrlə uşaqları gül və çiçəklərin konkret əlamətləri ilə tanış edir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində istər dini mənbələr baxımından, istərsə də mütəfəkkirlərin, şair və yazıçıların əsərlərində ekoloji tərbiyə məsələlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri daima mühüm olması ilə seçilmişdir.

Problemin aktuallığı. Ekoloji tərbiyə ətraf mühitin dərk olunması və təbiətə qayğı ilə yanaşmanın formalaşması proseslərindən keçir. Ekoloji cəhətdən savadlı insan dərk etməlidir ki, təbiət də onun özü kimi canlıdır. Təbiət güclüdür, ancaq bu güc tükənməz deyil. Təhsil ocaqlarında ekoloji təhsilin gücləndirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşağa kiçik yaşlarından təbiətə qayğı ilə yanaşmanı aşılamaqla biz onun şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təkan vermiş oluruq. Başqa sözlə, yeni nəsildə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də məhz ekoloji təhsil və tərbiyə olmalıdır. Bu yolla gəncləri doğma torpağı və təbiəti sevməyə, ətraf mühitə biganəlikdən qaçmağa öyrədə bilərik.

Problemin elmi yeniliyi. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində istər dini mənbələr, istərsə də pedaqoq və mütəfəkkirlərin fikirləri baxımından ekoloji tərbiyə məsələlərinin öyrədilməsi, bir çox əsərlərdə təhlili məhz təqdim olunan problemin elmi yeniliyini təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiq olunan problem bu sahədə mövcud olan bir sıra vacib məsələlərin həlli üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=17421>
2. <https://diriliqurbanimeclisi.wordpress.com/2013/07/06/nizaminin-ekoloji-dunyagorusu/>
3. <https://azkurs.org/baba-babazade.html?page=10>

E-mail: camila.piriyeva@gmail.com
Rəyçilər: *ped.ü.fəls. dok., G.T. Eminova,*
ped.ü.fəls. dok., N.R. İsmayılova
Redaksiyaya daxil olub: 15. 02.2023